

HET « LICHT DER APOTEKERS »

door Apotheker L. J. VANDEWIELE.

Hetgene we weten over Antonius de Heide danken we aan Dr. J. C. De Man, de biograaf van : Antonius de Heide Med. Doctor te Middelburg, ontdekker der later zoo beroemd geworden « trilhaarbeweging » (1). Door hem weten we dat Antonius de Heide of de Heyde of d'Heide geboren werd te Philippine in 1646. Aldus verbetert hij wat Nicolas Eloy schrijft in zijn Dictionnaire Historique de la Médecine (2) Tome Second op pagina 522 : « Antoine de Heide ou Vander Heiden qui naquit à Middelbourg en Zélande, & pratique la Médecine à Amsterdam vers le milieu du XVII siècle ». Benevens ortografie en geboorteplaats vergist Eloy zich verder nog, daar de Heide als dokter pratikeerde te Middelburg, en slechts veel later, ten gevolge van een filosofische strekking melancholiek geworden en door zijn vele patiënten verlaten, waarschijnlijk naar Amsterdam verhuisde, waar hij overleed tussen 1690 en 1696. Hij studeerde te Leiden onder Frans de le Boë (Sylvius), die hem zijn lust tot onderzoekingen bijbracht en die als promotor optrad bij zijn thesisverdediging. Deze doctorsthesis, de eerste pennevrucht van Antonius de Heide, luidde : « Theses Medicæ Inaugurales de Cancro ».

In 1677 begint zijn schrijversloopbaan met een vertaling uit het Engels van « d'Algemeene en bijzondere wercking der Geneesmiddelen in 's Menschen Lichaam » van de beroemde Oxfortse hoogleeraar Thomas Willis (3).

In 1680 commentarieert hij de « Nieuwe lichtende fakkel der Chirurgie » (4) van Dr. C. van de Voorde, een ander Middelburgse arts, geboren te Biggekerke, stichter van het Collegium Chirurgicum en medestichter van het Collegium Medicum van Middelburg, waarvan hij de eerste scriba werd.

In 1682 geeft de Heide zijn eerste eigen werk uit : *Nieuw Ligt der Apotekers* (5), waarvan hij in 1684 een tweede editie (6) laat verschijnen, ten gevolge van een uitgave buiten zijn weten te Amsterdam, waarover later meer.

In 1684 verschijnt zijn levenswerk, waarmede zijn naam als ontdekker der trilhaarbeweging gevestigd werd : « *Anatome Mytuli, Belgice Mossel* » (7), waarvan een tweede editie verscheen in 1686. Een vertaling hiervan, van de hand van Theodor Jansson van Almeloveen M.D. verscheen in 1684, samen met *Ontleed en ge-*

* Mededeling op de bijeenkomst van de Beneluxkring voor Geschiedenis der Pharmacie te Middelburg op 23 oktober 1960.

(1) Antonius de Heide Med. Doctor te Middelburg, ontdekker der later zoo beroemd geworden trilhaarbeweging door Dr. J. C. De Man, Rustend Geneesheer. Gedrukt bij D. G. Kröber Jr., Middelburg, 1905.

(2) Dictionnaire Historique de la Médecine ancienne et moderne ... par N. F. J. Eloy... A Mons, Chez H. Hoyois, Imprimeur-Libraire, Rue de la Clef. M.DCC.LXXVIII.

(3) d'Algemeene en byzondere wercking der genees-middelen in 's menschen lichaam, door een Wisconstige Redeneringh volgens de nieuwe gronden der Geneeskunde, nader als oyt voor desen verklaart en met Print-Verbeeldingen vertoont, door Thomas Willis, Hoogleeraar in de Geneesoeffeninge tot Oxfort. Uyt het Latyn vertaalt, en met noodige aanteyckeningen verryckt door Dr. A. de Heide. Middelburg 1677.

(4) Lichtende fakkel der cheirurgia ontstoken, ten profijte van alle diegen welke genegen zijn de heel-konst... te leeren. Middelburg 1664. Nieuw Lichtende Fakkel der Chirurgie of Hedendaagse Heel-konst door Dr. C. van de Voorde. Na diens dood opnieuw uitgegeven en met vele aantekeningen voorzien door Dr. A. de Heide. Te Middelburg, bij W. Goeree, 1680.

(5) Nieuw ligt der apotekers, Aanwysende de onkennis omtrent de kracht der Genees-middelen, en verbeterende grove mis-slagen in 't voorschryven en bereiden der Genees-middelen gemeenlyk begaan. Benefens eenige Ontleed-Genees-en Heelkundige Waarnemingen. Verseld met een betoog van de onsekerheid der Pis-kijkerie en bedrieglykheid der Pis-kijkers. Amsterdam, Bij d'Erfgenamen van Joannes Janssonius van Waasberge, 1682.

(6) Antonii de Heide M.D. Ontleding des Mossels en ontleed-genees- en heelkundige waarnemingen, beide met kopere Platen versien, Uit het Latyn vertaalt door Theod. Jansson. van Almeloveen, M.D. Nog desselfs Nieuw Ligt der Apotekers, Of noodige Aanmerkinge omtrent de misslagen in 't bereiden der Artzenye, en de bedrieglykheid der Pis kykerye. t'Amsteldam, By Joannes en Gillis Janssonius van Waasberge. 1684.

(7) Anatome Mytuli, Belgice Mossel, Structuram elegantem ejusque motum mirandum exponens. Subjecta est : Centuria Observationum Medicarum. Amstelodami, Apud Janssonio-Waesbergios. 1684.

neeskundige waarnemingen (de vertaling van zijn *Centuria Observationem medicarum*, dat als aanhangsel verscheen bij de *Anatome Mytuli*, en eveneens de heruitgave van zijn *Nieuw Licht der apothekers*).

Als laatste werk verscheen in 1686 zijn *Experimenta circa Sanguinis missionem* (aderlating), *fibras motrices* (spiervezels), *urticam marinam* (de zeekwal) etc. (8).

Hiermede hebben we de opsomming van de werken van deze verdienstelijke Middelburgse geleerde, die al te zeer in vergetelheid is geraakt. Het is goed van tijd tot tijd de daden van deze groten te memoreren.

De medische werken, veruit de verdienstelijkste, zullen we onbesproken laten en onze aandacht besteden aan zijn farmaceutisch gewrocht, zijn *Nieuw licht der apothekers*. Hoe kwam hij aan dit « licht » ? Deze lichtende benaming is geen uitvinding van de Heide ; het epiteet « nieu » wijst op voorgaande lichten. Waarom en waarvan dit licht ? Vooraf wil ik erop wijzen dat dit lichtend idee, in oorsprong farmaceutisch, zeer inslaande moet geweest zijn en derhalve geplagieerd werd. Ik vermeldde reeds de *Lichtende Fakkels der cheirurgia* van de andere Middelburgse arts C. van de Voorde ; Hendrik De Venter schreef zijn *Dageraet der Vroet-vrouwe ofte voorlooper van het Tractaet genaemt Nieuw Licht der Vroetvrouwe* 1696 en ook zijn *Manuale operatiën zijnde een nieuw Licht voor vroedmeesters en vroedvrouwen* 1701 — in het Latijn *Operationes Chirurgicae novum lumen*, in het Duits *Neues Hebammen Licht*. Joannes Casteleyn schreef *Het Groote Licht der natuurkunde* 1662 ; ook zijn ons verscheidene geestelijke lichten bekend. Het is duidelijk dat de ene schrijver deze lichtende en inslaande benaming van de andere geplagieerd heeft, om zich aldus een gunstige bekendheid bij de bevolking te nutte te maken onbetaalde reclame dus !

Het vaderschap van dit lichtgevend idee komt ongetwijfeld toe aan Quiricus de Augustis met zijn *Lumen Apothecariorum*. Voor vele schrijvers was dit licht een inspiratiebron, zo bijvoorbeeld, om op farmaceutisch terrein te blijven voor Manlius de Bosco met zijn *Luminare Majus* ; Anthonius de Heide maakt er « nieuw licht » van, Jan Bisschop intensiveert het in « nieuw verbeterd en vermeerderd licht » dewijl Engelbertus Capueel er « klaarder en meerder licht » van maakt.

Het loont de moeite eens deze apotekerslichten de revue te laten passeren en wat klaarheid te brengen in deze verblindende lichten.

I. - LUMEN APOTHECARIORUM EN HET LICHT DER APOTHEKERS.

Het *Lumen Apothecariorum* werd geschreven « a subtilissimo artium & medicine doctore domino magistro Quirico de Augustis de thertona ». Het verwierf spoedig bekendheid onder de benaming *Luminare minus*, als onderscheid van het *Luminare majus* van Manlius de Bosco. Algemeen wordt aangenomen dat de editio princeps verscheen te Venetië in 1494. Ik wil evenwel de aandacht erop vestigen dat de K. B. van Brussel een exemplaar bezit eveneens van 1494 en gedrukt te Cremona, bij Petrus de Maleferis (K. B. Brussel 46.322/B/L/P.).

Het *Lumen Apothecariorum* viel fel in de smaak, vooral door de scherpe uitlatingen welke het bevat over de onwetendheid van de geneeskundige wereld, inzonderheid van de apothecarissen. Het werd zeer spoedig, reeds in 1515, in het Vlaams vertaald en te Brussel gedrukt bij Thomas Van der Noot, onder benaming : « *dlicht d'apotekers* ». Kornelius Elzevier betitelt dit werk in de « voorreden » van zijn *Lexicon Galeno-chymico-pharmaceuticum* of *Apothekers Woordenboek* als « het Oudste Nederduitsche dispensatorium ».

Het bleef echter niet bij deze ene vertaling ; een zestal zijn mij bekend :

- 1° *dlicht d'apotekers*, 1515 te Brussel bij Thomas Van der Noot.
- 2° *Dat Licht der Apotekers*, 1529 te Antwerpen bij Claes die Graef.
- 3° *Het Licht der Apotekers*, 1554 te Ieper bij Joos Destree.
- 4° *Het licht der Apotekers*, 1564 te Antwerpen bij Claes vanden Wouwere.
- 5° *Het licht der Apotekers*, 1590 te Amsterdam bij Cornelis Claesz.
- 6° *Het Licht der Apotekers*, 1623 te Rotterdam bij Jan van Waesberghe de Jonge.

II. - HET LUMINARE MAJUS VAN MANLIUS de BOSCO.

Joannes Jacobus Manlius de Bosco, Alexandrinus, schreef zijn *Luminare maius Medicis raro matarijs necessarius*, onder het motto :

(8) *Experimenta circa Sanguinis Missionem, fibras Motrices, urticam marinam* etc. Amstelodami, Apud Janssonio Waesbergios, 1686.

*Cinthus ut totum radijs illuminat orbem
Illuminat latebras sic medicina tuas.*

In vertaling : Zoals Cinthus (dit is Apollo) met zijn stralen heel de wereld verlicht, zo verlicht de geneeskunde al uw verborgenheden.

Het Luminare Majus is een compilatiewerk uit Griekse en Arabische schrijvers, op het einde der XVe eeuw geschreven. Het wordt wel eens aangezien als de voorloper van de farmacopeeën, waar zelfs het Ricettario Fiorentino en Valerius Cordus uit geput hebben. Het boek wordt ingedeeld in hoofdstukken, in navolging van het Lumen Apothecariorum, waarvan het in feite een uitgebreide heruitgave is. Zo slaafs is de navolging dat waar Quiricus schrijft dat hij tot het samenstellen van zijn boek aangezet werd door iemand die hij aanspreekt als « Joanne-Francisce », Manlius geen beter reden kon vinden voor het publiceren dan de aanmaning van een zekere « Bernardum nigrum civem Papiensem ». Quiricus schrijft zijn boek omdat de meeste geneeskundige antidotaria in het Grieks of Arabisch werden geschreven en derhalve slechts begrepen worden door veel practici ; Manlius haalt dezelfde reden aan. Beide zeggen hun inspiratie gezocht te hebben bij Mesues. Het is dus zonneklaar dat Manlius bij Quiricus in de leer is gegaan.

Verskillende uitgaven na 1500 zijn bekend. De U.B. Gent bezit twee exemplaren, het ene is bijgebonden bij een wiegedruk van de 23 werken van Rasis : *Alberbetri Arazi Opera* (1497), samengebonden met *Chirurgia Magistri Petri de Largelata* (1513), *Lumen Apothecariorum* (1513) en *Luminare maius* (1504) ; het andere exemplaar s.d., s.l., is samengebonden met *Thesaurus Aromatiorum* van Paulus Suardus en *Lumen Apothecariorum* van Quiricus. In eigen bibliotheek bezit ik een uitgave van 1553, gecommenterd door Nicolas Mutonus, samen met *Lumen Apothecariorum* en *Aromatariorum Thesaurus* (9).

Het werk bevat 11 (soms 15) hoofdstukken : Likkepotten, conserven, looch, confituren, siropen, tabletten, colliria, pillen, zoetende poeders, zalven cerota en pleisters, en ten slotte oliën. Het Luminare maius geniet genoegzame bekendheid dank zij de publicatie uitgegeven door de Gesellschaft für Geschichte der Pharmazie : *Das Luminare majus von Joannes Jacobus Manlius de Bosco 1536. Übersetzt und mit Anmerkungen versehen von B. Schumacher, Apotheker in Jüchen (Rheinland). Mittenwald 1936.*

III. - HET NIEUW VERBETERD EN VERMEERDERD LICHT.

Toen Jan Bisschop zijn *Pharmacia Galenica & Chymica* uitgaf was hij reeds Jezuïet en dus handig genoeg allusie te maken op het alom gunstig bekende apotekerslicht ; hij voegt dan ook in de titel eraan toe : *de vermeerderde ende verbeterde Apoteker en Alchymiste Licht ende Distilleerkonst.* Op de titelprent van de Antwerpse uitgave staat : *Het Nieu verbeterd en vermeerdert Licht der Apotekers en distilleerkonst.*

Boeynaems, die over Jan Bisschop en zijn boek schreef (10) beweert dat er zes uitgaven zijn geweest, volgens getuigenis van de Farvacques, waarvan hij er vier kent :

(9) *Alberbetri Arazi Opera.* (Explicit hoc opus mandato & expensis nobilis viri domini Octaviani Scoti civis Modoetiensis, per Bonetum Locatellum Bergomensem 1497 die septimo mensis Octobris.) *Chirurgia magistri Petri de largelata de Bononia artium & medicine doctoris.* (Venetiis per Gregorium de Gregoriis Anno Domini MDXIII Die XII Maij.) *Lumen Apothecariorum* (Venetijs a Philippo pincio Mantuano Anno domini 1512 die 21 Januarij). *Luminare maius* (Hoc opus Impressum fuit Venetijs per Albertinum de Lissona Vercellensem M CCCC IIIJ die XXII Augusti). U.B. Gent 1142².

. . . *Luminare Maius Medicis raro matarijs necessarius. Lumen apothecariorum admodus utilis. Item thesaurus aromatiorum non minus utilis & necessarius. Index alphabeticus tam simplicium qz compositarum medicinarum in calce uniuscujusque operis apponitur.* U.B. Gent Me 433, s.d., s.l.

. . . *Luminare Maius omnibus cum Medicis, tum Aromatariis pernecessarium : in quo multa Clarissimorum Medicorum pharmaca, Nicolai Mutoni Medici Mediolanensis opera, nuper addita, & quae prius extabant, ab infinitis quibus scatebant erroribus, purgata reperies . Apositi sunt duo illi libri aromariis familiarissimi, Lumen Apothecariorum & Aromatariorum Thesaurus. Venetijs. Joan. Gryphius excudebat. M D LIII.* Eigen bezit.

(10) Broeder Jan Bisschop en zijn *Pharmacia Galenica et Chymica* door Dr. P. Boeynaems (Antwerpen) in Bulletin No 15, april 1957 van Kring voor de Geschiedenis van de Pharmacie in Benelux.

1657 Amsterdam
1661 Rotterdam
1662 Amsterdam
1667 Antwerpen.

Hierbij dient gevoegd de eerste uitgave in 1653 te Gent gedrukt en nog een uitgave, die hij niet kon terugvinden.

Er zijn in werkelijkheid meer uitgaven geweest dan de Farvacques en na hem Boeynaems beweren. Ik deelde reeds terloops mede dat de Heide's Nieuw licht der Apotekers buiten zijn weten om te Amsterdam werd herdrukt ; dit was als aanhangsel in een boek genaamd : *'t Nieuw Licht des Apothekers*, gedrukt bij Jan ten Hoorn en Jan Bouman te Amsterdam in 1683. Dit Nieuw Licht van Jan ten Hoorn en Jan Bouman is niets anders dan de heruitgave van Jan Bisschop's *Pharmacia Galenica & Chymica*. Uit de « Voorreden Totden Leser » vernemen we « dat dit Boec uitverkogt synde, weder voor de vijfde reis op de Pers hebben doen leggen ». Zo dit voor de vijfde maal op de persen van ten Hoorn-Bouman was, dan zouden er reeds vier voorgaande drukken moeten geweest zijn, wat de reeks heel wat zou vergroten, doch naar tijdscoostuum is dit niet letterlijk op te vatten, vier voorgaande drukken op andermans persen volstaan ruimschoots om er hun vijfde druk van te maken. Wat er ook van zij, van de vier voorgaande heb ik geen spoor teruggevonden.

Een Antwerpse uitgave van 1660 berust in de K.B. Brussel onder rubriek II 29048.

Bij Joannes van Ravesteyn te Amsterdam werd de *Pharmacia Galenica & Chymica* voor de eerste maal gedrukt in 1657 en in 1662 verscheen « Den Vierden Druck ». Op de titelprent staat : « *Het Nieuw verbeterd en vermeerderd licht der Apotekers en Distilleerkonst. t'Amsterdam bij Joannes van Ravesteyn den tweeden druck A° 1661* ». De titelprent van een vorige uitgave was dus gevoegd bij de 4e druk, zodat we gerust mogen besluiten dat van Ravesteyn de 1e uitgave drukte in 1657, de 2e in 1661, de 3e in 1661 of 1662 en de 4e in 1662.

Ofschoon het mij evenmin gelukte de allereerste uitgave, de Gentse, van de *Pharmacia Galenica & Chymica* op het spoor te komen, toch kan aan het bestaan niet getwijfeld worden, zoals blijkt uit de « approbatien der Doctoren tot het drucken van desen Boeck » « Te Gendt desen 18 Maj 1653. Ita attestor Jacobus van Brueseghem Medicus Doctor ». « Actum Gandavi 20 Maj 1653. Franciscus vanden Vivere Medicinæ Doctor & Civitatis Gandavensis Pensionarius ».

Recapitulerend kunnen we dus de uitgaven van de *Pharmacia Galenica & Chymica* van Jan Bisschop als volgt situeren :

- 1° 1653 Gent
- 2° 1657 Amsterdam Joannes van Ravesteyn
- 3° 1660 Antwerpen
- 4° 1661 Rotterdam Pieter en Abraham van Waesberge
- 5° 1661 Amsterdam Joannes van Ravesteyn 2e druk
- 6° 1661 of 1662 id. 3e druk
- 7° 1662 Amsterdam id. 4e druk
- 8° 1667 Antwerpen Reynier Slegheers
- 9° 1683 Amsterdam Jan ten Hoorn en Jan Bouman 5e druk.

We mogen evenmin vergeten te vermelden het *Neues Liecht* vor die Apoteker in 1690 en 1700 te Leipzig uitgegeven, vertalingen van Jan Bisschop's *Pharmacia Galenica & Chymica*.

Het licht der apothekers was eerder en beter bekens in het Zuiden dan in het Noorden en de subtiliteit en publiciteitswaarde van het woord « Licht » was aan de Amsterdamse (1657) en Rotterdamse (1661) uitgevers ontsnapt. De titel luidt dan ook *Pharmacia Galenica & Chymica Dat is Apotheker ende Alchymiste ofte Distilleerkonst*. Dus zonder licht, vergetelheid, die in de Amsterdamse uitgave van 1661 hersteld wordt.

Het moge hier terloops bijgevoegd dat in *Revue Pharmaceutique*, *Organe de l'Union Pharmaceutique des Flandres* 1891-1892 een reeks artikelen verscheen over « *La doyenne des pharmacopées flamandes* », waarin een ontleding gegeven wordt van « *Het Licht der apotekers* ». De schrijver D.N. (d.i. de Gentse apoteker Louis De Nobe, de eerste hoofdredakteur van de *Revue Pharmaceutique*) vertelt hierin hoe het hem gelukte op een veiling het zeldzame boekje, gedrukt te Ieper in 1554 op de kop te tikken. Het was er warm toegegaan tussen hem en een Ieperse bibliofiel, waartegen hij op de volgende rake manier zijn gal uitspuwt : « *Songez un peu au bonheur qu'un collectionneur de l'espèce doit éprouver quand il possède sur les tablettes de sa bibliothèque un bouquin poudreux, dont il n'a rien à retirer, qu'il ne*

parviendrait même pas à comprendre, mais qui en revanche est très rare. Et dire qu'un bibliomane n'hésite jamais à se payer cette douce satisfaction, fut-ce au prix des plus lourds sacrifices ! Douce folie, me direz vous. Pas si douce que cela ; ces messieurs me semblent un peu jouer le rôle de l'eunuque du sérail, qui n'y fait rien et nuit à qui veut faire. » !

De Nobele vernoemt in een van zijn artikels (p. 252) Het Nieu verbeterd en vermeerdert Licht der apothekers en distilleerkonst van Jan Bisschop, die hij noemt « apothicaire gantois renommé » en hij deelt terloops mede dat de heer Ern. Peeters, oud-President van de Handelsrechtbank te Gent, een bronzen mortier bezit, waarop in randschrift de naam van dezelfde Jan Bisschop ingegoten was. Waar mag deze historische mortier terecht gekomen zijn ?

IV. - HET NIEUW LICHT DER APOTHEKERS.

Zoals hoger vermeld publiceerde de Middelburgse arts Antonius de Heide zijn eerste eigen werk in 1682 : *Nieuw licht der Apotekers*. Buiten zijn weten om werd zijn werk medegepubliceerd in 1683 te Amsterdam, bij Jan ten Hoorn en Jan Bouman. Deze geven een nieuwe druk uit, de 5e schrijven ze, van Jan Bisschop's *Pharmacia Galenica & Chymica*, die zij 't Nieuw-Licht des apothekers noemden, en drukten achteraan, als aanhangsel het Nieuw licht van Antonius de Heide mede.

Hierop reageerde de Heide ; zijn *Anatome Mytuli* werd juist vertaald door van Almelooven en hij maakte van de gelegenheid gebruik om zijn Nieuw licht mede te publiceren. Dit was in 1684. De titel luidt als volgt : *Antonii de Heide M.D. Ontleding des Mossels en Ontleed-genees-en heelkundige waarnemingen, beide met kopere Platen versien, Uit het Latyn vertaalt door Theod. Jansson. van Almelooven, M.D. Nog desselfs Nieuw Licht der Apothekers, Of noodige Aanmerkinge omtrent de misslagen in 't bereiden der Artzenye, en de bedrieglijkheit der Pis-kykerye. 't Amsteldam, By Joannes en Gillis Janssonius van Waasberge. 1684.*

Een vierde maal werd de Heide's Nieuw licht gedrukt, als bijvoegsel van de *Pharmacopoea Batheana* in 1742, wat wel pleit voor de beroemdheid van zijn werk.

Hebben Jan ten Hoorn en Jan Bouman de Heide kwaad bloed bijgezet door het onrechtmatig uitgeven van zijn Nieuw Licht, toch had ook hier weer de medaille een keerzijde en wel door het feit dat hun boek in het Duits vertaald werd : *Neues Liecht vor die Apoteker, wie selbige nach den Grund-Regeln der heutigen Destillir-Kunst ihre Artzenyen zubereiten sollen. Vermehret und verbessert durch Sylvius, Willes, Blanckart u.A. Nebenst einem Anhang von denen Irrthümern, so bey Bereitung der Medicamenten vorzugehen pflegen, des Herrn Anton de Heidens. Aus dem Holländischen ins Hochteutsche überg. von J(ohann) S(chreyer). Leipzig, Joh. Fr. Gleditsch. 1690.* Hiervan verscheen een heruitgave te Leipzig in 1700 bij Thomas Fritsch. Aldus werd het werk van de Heide evenals dat van Jan Bisschop medevertaald in het Duits ; in de eerste uitgave is de naam van de Heide mede op de titel vermeld ; in de herdruk niet meer.

Wat nu de inhoud betreft van het Nieuw licht der apothekers van de Heide, een vergelijking met het Licht der apothekers laat me niet toe enige verwantschap aan te stippen ; het blijkt wel een origineel werk te zijn. Het is niet zo zeer een receptenboek, doch een kritiek op veel in gebruik zijnde recepten. Heel zijn betoog is een pleidooi voor de vereenvoudiging van de samengestelde geneesmiddelen, die — en daarin had hij groot gelijk — veel te omslachtig waren en klakloos van hand tot hand werden overgeleverd, zonder dat iemand zich ooit afvraagde of al die ingrediënten wel nodig of nuttig of zelfs onschadelijk waren. Dat zulks nooit eerder gebeurd was, verwonderde hem ten zeerste en hij besluit zijn boek met de volgende wijze woorden : « Dog onse verwondering verminderd alswe aanmerken, dat 'et gemakkelijker valt een begane weg te volgen, als een nieuwe te vinde. En door dese reden is 't gebeurd dat de Wereld lange tyd in veel dwalingen heeft gesteken. Het is de pligt van ieder regtschapen Mensch de selfde aan te wysen en te verbeteren. »

V. - KLAARDER EN MEERDER LICHT.

Het *Enchiridion medicum oft medicyn Boecxken* van Engelbertus Capueel wordt ingedeeld in drie delen, ieder deel bestemd voor een der drie takken van de geneeskunde. Het eerste deel voor de geneesheer « Waer in verhandelt worden veel Siekten, die dagelijckx voor-vallen, daer by de Remedien om die te genesen ». Het

(11) In Vlaamsch Geneeskundig Tijdschrift Nr 24 — 1941.

tweede deel voor de chirurgijns : « Hier by een Tractatie van de Chirurgie en de Remedien om veel Accidenten te genesen » en het laatste deel voor de apothecarissen : « Oock een Correctie en claer Licht aengaende de Pharmacie om veel Medicamenten te bereyden op eene bequaeme maniere ». Het lag zonder twijfel in de bedoeling van de schrijver een wetenschappelijke verhandeling te schrijven voor de beoefenaars van de drie takken der geneeskunde, doch, daar het in de volkstaal geschreven werd, was het ook in het bereik van de gewone man en moet men dergelijke traktaten eerder als vulgarisatiewerken of geneeskundige volksboekjes aanzien. In het Enchiridion, dat in mijn bezit is staat dan ook geschreven : « Dit Medisijn boekxen behoort toe Aan Jan De Smet Schipper tot dendermonde Anno 1759 » en ging later waarschijnlijk over in handen van een geestelijke, die er latijnse aanmerkingen opschreef over huwelijken.

Het derde deel van het Enchiridion, voor de apothecarissen bestemd, draagt als titel : *Clarius et majus Lumen Pharmacopaeorum Dat is Claerder en Meerder Licht der Apothekers*. We lezen in de voorrede « Tot den Leser » : « Ick geve dit Tractatie den naem : Claerder en meerder Licht der Apothekers tot onderscheyt van het Nieuwe Licht der Apothekers, dat gedrukt is tot Amsterdam in 't Jaer 1657: by Joannes van Ravensteyn : hiet selve is daer naer noch eens gedrukt : en den derden keer tot Antwerpen, in't Jaer 1667 ». Als bibliografische opgave niet veel zaaks !

Boeynaems heeft geschreven over Engelbertus Capueel (1642-1733) Geneesheer, chirurg, apotheker en lid van de societas Jesu (11) en geeft als bibliografie 8 uitgaven van het Enchiridion Medicum. Het weze hierbij aangestipt dat volgens D'Haese, Bibliographische bijdrage tot de geschiedenis van het apotheekwezen te Gent, er een uitgave meer zou bestaan n.l. Den Vijfden Druck vermeerdert ende verbeterd. Gedrukt bij We Jan Meyer te Gent. z.j. -8° (12). Het is mij evenwel niet gelukt dit exemplaar terug te vinden en wil hiermede alleen de aandacht van de bibliofielen trekken op het mogelijk bestaan ervan.

Hiermede hoop ik wat licht gebracht te hebben in al deze onderscheiden lichten ; deze vormen slechts een klein deel, zij het de niet minst interessante noch de minst ingewikkelde van de talrijke medecijnboekjes, die in de Nederlandse taal werden geschreven en onder het volk ruime verspreiding vonden. Deze bijdrage moge een spoorslag zijn om « claerder en meerder licht » te brengen in al de boekjes van dit genre.

BIBLIOGRAFIE

- I. - *Lumen Apothecariorum* a ... Quirico de Augustis de thertona — zie voetnota (9).
 Cremona, Petrus de Maleferis, 1494. KB Brussel 46.322/B.L.P.
 Venetijs a Philippo pincio Mantuano, 1512. UB Gent 1142².
 Venetijs. Joan. Gryphius excudebat. MDLIII, z. folio. Eigen bezit.

dlicht d'apotekers : Hyer beghint dat boeck gheheeten d'licht der apotekers gecomponeert vā den aldersubtylsten meester in arten ende doctoer inder medecinen Quirico de augustis van terdonda - - - Ter eeren gods ende tot behoef van alle menschen es dit boeck met groten diligentien wten latine ghetranslateert ende gheprent op de costen Thomaes vander noot Wonende in de princelycke stadt van Bruesel inden Zeeriddere Int jaer ons heeren duysent vijfhond't ende vijfthiene. Den seshiensten dach februarij. KB 's-Gravenhage.

Dat Licht der Apotekers is dit boeck ghenaeemt En is anderwerf ghecorrigeert met grooter neersticheyt en vermeerdert : also een Yegelijck leser int vervolch des boecx seer oerbaerlijck bevinden sal. Gheprent tantwerpe in onser liever vrouwe pat be my Claes die Graef. Int jaer MCCCCXXIX de XXII dach Oct. -4°. UB Amsterdam.

(12) Bibliographische bijdrage tot de geschiedenis van het apotheekwezen te Gent door Apoth. Dr. Frans D'Haese in Pharmaceutisch Tijdschrift oktober 1928. — Zich steunend op Bibliographie gantoise. Recherches sur la vie et les travaux des imprimeurs de Gand (1483-1850) par Fern. Van der Haeghen. Gand, Eug. Van der Haeghen. (Deel 1858-1869) deelt D'Haese het bestaan mede van : Enchiridion medicum of medicyn-boecxken... Den Vijfden Druck vermeerdert ende verbeterd. Gedrukt bij We Jan Meyer te Gent, z.j. in 8°. In nota voegt hij eraan toe : De goedkeuringen zijn geteekend uit Antwerpen, 1721-1722.

Het Licht der Apotekers Tracterende de Confectie, operatie, ende kennesse van alderhande Electuarien, Pillen, Trocissen, Pulueren, lochsauen, Syropen, Unguenten, Ceroten, Olyen, etc. ende also voorts (van alle hetgone datmen inde Apoteke userende es) leerende hoemen die kennen, componeren ende maken sal. Nu op een nyeu ghecorrigeert ende verbeteret. Ghecomponeert van den subtilsten M. ende D. uider medecijnen Quirico de Augustis van Terdona. Gheprent Typre by my Joos Destree Cum Priuilegio, subsigne de Zoete. (in fine : 6 Juli 1554).
Vpl. onbekend, beschrijving in *Revue Pharmaceutique* 1891-92.

Het Licht der Apotekers. Tracterende de confectie, operatie, ende kennisse van alderhande electuarien, pillen leerende hoemen die kennen, componeeren ende maken sal. Nu op een nyeu ghecorrigeert ende verbeteret. Tantwerpen by my Claes vanden Wouwere, 1564. -8°.
UB Amsterdam.

Het licht der Apotekers Tot Amsterdam by Cornelis Claesz. 1590. -8°.
UB Amsterdam.

Het Licht der Apotekers Hier by gevoeght Tyrocinium chymicum. Dat is de Proeve der chymie Dienstigh alle Medecijs chyrugijns en Apotekers. Tot Rotterdam. By Jan van Waesberghe de Jonge Anno 1623. -8°.
UB Gent Me 2932 ; UB Amsterdam.

II. - *Luminare Maius* (Joannes Jacobus Manlius de Bosco), zie beschrijving onder voetnota (9).

Venetiis per Albertinum de Lissona Vercellensem, 1504. -4°.
UB Gent 1142².

s.d., s.l. -4°.

UB Gent Me 433.

Venetiis. Joan Gryphius excudebat. MDLIII. In folio.
Eigen bezit.

III. - *Pharmacia Galenica & Chymica* Gent 1653.
Vpl. onbekend.

Pharmacia Galenica & Chymica Dat is Apotheker ende Alchymiste ofte Distilleer-konste. Begrijpende de beginselen ende fundamenten der selver. Verdeylt in acht Boecken, tot onderwijsinge der Apothekers. Door een Liefhebber der selver konste. t'Amsteldam, By Johannes van Ravesteyn, Boeckverkooper op 't Water in 't Schrijf-boeck, 1657. -8°.
UB Amsterdam ; UB Gent Me 2950, A 37812 ; KB Brussel V.B. 4730¹, II 82960, III 16133A.

Pharmacia Galenica & Chymica Antverpiae, 1660.
KB Brussel II 29048. -4°.

Pharmacia Galenica & Chymica Tot Rotterdam, By Pieter en Abraham van Waesberge, Boeck-vercoopers op 't Steyer/in den gekroonden Leeuw. Anno MDCLXI. -8°.
UB Amsterdam.

Pharmacia Galenica & Chymica. Het Nieu verbeteret en vermeerdert licht der Apotekers en Distilleerkonst. t'Amsterdam by Joannes van Ravesteyn den tweeden druck A° 1661.
Vpl. onbekend, doch titelprent bij uitgave van 1662.

Pharmacia Galenica & Chymica (derde druk J. van Ravesteyn).
Vpl. onbekend.

Pharmacia Galenica & Chymica Doorgaens op 't nieuw by den Autheur oversien, En verrijckt met een kort Examen der Chirurgie, benevens een Tractaet van de kennisse der Droogen. Den Vierden Druck. t'Amstelredam, By

Johannes van Ravesteyn, Boeck-verkooper en Ordinaris Drucker deser Stede, op 't Water in 't Schrijfboeck, 1662. -8°. UB Amsterdam ; UB Gent 132P6.

Pharmacica Galenica & Chymica ... En verrijckt met een vermeerderde Examen der Chirurgie, benevens een Tractaet van de kennisse der Drooghen. t'Antwerpen By Reynier Sleggers, Boeck-drucker ende Boeck-verkooper inde Cammer-straat, inden Schilt van Artoys 1667. Met Gratie en Privilegie. -8°. UB Amsterdam ; UB Gent 134S9, Me 2451, Me 7016 ; KB Brussel II 45893A ; V.B. 4730, III 17421 A ; Eigen bezit.

't *Nieuw-licht des Apothekers*, Of Nieuwe-gronden en Fondamenten der Artzenien Chymise-bereiding. Nuttig voor alle Apothekers en Chirurgijns. Vermeerdert met eenige Nooten en geleerde voorschriften van de Heeren Silvius, Willis, Blankaart, etc. Met een aanhangsel der Misslagen over de Artzenij-bereiding etc. door A. de Heid, Med. Doctor. Desen vijfde Druck merkelyk vermeerdert. t'Amsterdam, By Jan ten Hoorn, over het Oude Heere Logement, en Jan Bouman, in de Kalver-straat, Boekverkopers, 1683. -8°. UB Amsterdam ; Leuven Zaal Couvreur.

IV. - *Nieuw licht der apothekers*, Aanwysende de onkennis omtrent de kracht der Geneesmiddelen, en verbeterende grove mis-slagen in 't voorschryven en bereiden der Geneesmiddelen gemeenlyk begaan. Beneffens eenige Ontleed-Geneesen Heelkundige Waarnemingen. Verseld met een betoog van de onsekerheid der Pis-kijerie en bedrieglykheid der Pis-kijkers. Amsterdam, Bij d'Erfgenamen van Joannes Janssonius van Waasberge, 1682. -8°. UB Gent Me 291a ; UB Amsterdam.

't *Nieuw-licht des Apothekers* . . . Met een aanhangsel der Misslagen over de Artzenijbereiding, &c. Door A. de Heid, Med. Doctor ; Desen vijfde Druk merkelyk vermeerdert. t'Amsterdam, By Jan ten Hoorn, over het Oude Heere Logement, en Jan Bouman, in de Kalverstraat, Boekverkopers, 1683. -8°. UB Amsterdam ; Leuven Zaal Couvreur.

Antonii de Heide M.D. Ontleding des Mossels en Ontleed-genees-en Heelkundige Waarnemingen, beide met kopere Platen versien, Uit het Latyn vertaalt door Theod. Jansson. van Almeloveen, M.D. Nog desselfs *Nieuw Licht der Apothekers*, Of noodige Aanmerkinge omtrent de misslagen in 't bereiden der Artzenye, en de bedrieglykheid der Pis kykerye. t'Amsterdam, By Joannes en Gillis Janssonius van Waasberge. 1684. -8°. UB Gent H.N.622 ; UB Amsterdam ; KB Brussel III 27592A.

Pharmacopoea Batheana, ofte den Apotheek van Georg Bath... Tweede druk waar agter komt Ant. de Heide, *Nieuw licht der apothekers*. Amsterdam by Jan ten Hoorn 1742. UB Amsterdam.

V. - *Enchiridion Medicum* oft medicyn-Boeckxken Waer in verhandelt worden veel Siecten, die dagelijckx voor-vallen, daer by de Remedien om die te genesen. Hier by een Tractatie van de Chirurgie en de Remedien om veel Accidenten te genesen. Oock een Correctie en claer Licht aengaende de Pharmacie om veel Medicamenten te bereyden op eene bequaeme maniere. Waer van diversche vermaerde Doctoren Approbatie hebben gegeven. Uyt-gegeven door eenen Lief-hebber der selve konste. t'Antwerpen, bij François Lucas. 1723. -8°. KB Brussel II 22525A, Boeynaems.

Enchiridion Medicum ... Den Tweeden Druck vermeerdert ende verbetert. t'Antwerpen, bij Jean François Lucas. 1724. -8°. UB Amsterdam ; KB Brussel II 22525B ; Boeynaems.

Enchiridion Medicum ... Den Derden Druck, vermeerdert ende verbetert. t'Antwerpen, bij de Weduwe van Jean François Lucas. 1724. -8°. UB Gent Me 1562 ; Stadsbibl. Antwerpen ; Boekerij Alg. VI. Geneesheeren-verbond.

Enchiridion Medicum ... Den Vierden Druck vermeerdert ende verbeteret. t'Antwerpen, bij de Weduwe Jean François Lucas. 1725. -8°. UB Amsterdam ; UB Gent Me 1563 ; Boeynaems.

Enchiridion Medicum ... Den Vijfden Druck vermeerdert ende verbeteret. t'Antwerpen, bij Ignatius Van der Hey. 1734. -8°. UB Gent A 6429 ; KB Brussel II 21017 ; Stadsbibl. Antwerpen, Boeynaems.

Enchiridion Medicum ... Den Vijfden Druck vermeerdert ende verbeteret. Tot Gendt, bij Jan Meyer (z.j.). -8°. UB Gent G. 2431, G. 2431' ; KB Brussel III 1306 ; Boeynaems.

Enchiridion Medicum ... Den Vijfden Druck vermeerdert ende verbeteret. Tot Gendt, bij We Jan Meyer (z.j.). -8°. Vpl. onbekend (volgens gegevens F. Van der Haeghen ; Bibliographie gantoise).

Enchiridion Medicum ... Den Zesden Druck van nieuws oversien verm. ende verb. t'Antwerpen We Van der Hey. 1750. -8°. UB Amsterdam ; KB Brussel III 93241 A ; eigen bezit.

Enchiridion Medicum ... Den laetsten Druck van nieuws overs. ende verb. t'Antwerpen, Wwe Van der Hey. 1757. -8°. UB Amsterdam ; UB Gent Me 1577 ; Stadsbibl. Antwerpen.

RÉSUMÉ

Dans le but de profiter de la renommée du mot « lumière » (« Licht », dans le titre de certaines œuvres pharmaceutiques, les auteurs ont plagié. La paternité de cette idée lumineuse parvient à Quiricus de Augustis avec son « *Lumen Apothecariorum* », livre qui a été traduit en flamand pour la première fois à Bruxelles en 1515. Le premier plagiaire était Manlius de Bosco dans son « *Luminare Maius* ». Jan Bisshop, spéculant sur la notoriété du *Lumen Apothecariorum* intitula son livre « *Nieuw vermeerdert en verbeteret liqt* » (*Nouvelle lumière augmentée et corrigée*) ; Antoine de Heide, médecin à Middelbourg, les imita en publiant son « *Nieuw-licht* » (*Nouvelle lumière*), tandis que Capueel fit autant en publiant son « *Clarder en vermeerdert licht* » (*Lumière plus claire et augmentée*).

DE LOTGEVALLEN VAN DE MECHOACAN (*ASCLEPIAS CONTRAYERVA* L.) *

door Dr. L. ELAUT (Gent).

De ontdekking van de Nieuwe Wereld bracht in de geneesmiddelenleer een grote omwenteling teweeg. Legio zijn de medikamenten uit het planten-, dieren- en delfstoffenrijk die uit West-Indië werden ingevoerd. Men had hun invloed op het menselijk organisme meestal van de Indianen afgekeken en nu ging meteen de artsennijbereidkunde van de Oude Wereld met die aanwinsten tot een nieuwe medikamenteuze therapie het aanzijn geven : veel empirie en luttel experimenten deden het nodige. De geschriften die de nieuwe stoffen op hun farmakodynamische waarde behandelden, schoten als paddestoelen op.

De eerste die de uit Amerika herkomstige geneeskrachtige planten beschreef was de Spanjaard Nicolaus M o n a r d e s (1). Zijn boekje werd in 1574 te Antwerpen bij Chr. P l a n t i n in Latijnse vertaling door Carolus C l u s i u s uitgegeven onder de titel : *De Simplicibus Medicamentis ex Occidentali India delatis, quorum in Medicina usus est*. Er kwamen nog uitgaven in 1579, 1582 en 1593 van de pers. Vermelden we onder de nieuwgekomenen de tabak, de kina, de gajak, de salsaparille, het drakenbloed, de kassie en tal van anderen. Onder die anderen was

* Mededeling op de bijeenkomst van de Beneluxkring voor Geschiedenis der Pharmacie te Middelburg op 23 oktober 1960.

(1) Eerste uitgaaf te Sevilla in 1565.

(2) *De Herba Panacea quam Tabacum vocant ; Compendiosa Narratio seu Tractatus de Usu Radicis Mechoacan ; Antverpiae, apud Ioannem Bellerum, 1587.*